

ΠΙΤΣΑ-ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑ ΚΕΝΤΗ

ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΑ - ΤΑΥΡΟΜΟΡΦΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ (ΠΙΝΑΚΕΣ VII-VIII)

Το κείμενο που ακολουθεί, στο οποίο επιχειρώ να ερμηνεύσω την παρουσία των απεικονιστικών ειδωλίων κυρίως ανθρωπόμορφων και ταυρόσχημων στα οικιστικά επίπεδα (εννοείται οικιστικές φάσεις) της ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ της Έγκωμης και του Κιτίου και την εναπόθεσή τους ως κτερισμάτων στους τάφους, είναι μια περιληπτική απόδοση σχετικού κεφαλαίου από τη διδακτορική μου διατριβή που δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί. Στόχος εδώ είναι η υποβολή προτάσεων ερμηνευτικής προσέγγισης και ερεθισμάτων για μια διευρυμένη αξιολόγηση της σημασίας τους. Γι' αυτόν τον λόγο τα συμπεράσματα και οι εισηγήσεις που γίνονται για την κοινωνική ερμηνεία και αξιολόγηση των πιο πάνω κατασκευών, μπορεί σε μελλοντικό στάδιο να διαμορφωθούν ανάλογα με την πορεία της έρευνας. Και σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο όμως ο προβληματισμός για την ερμηνεία θα παραμείνει βασικά ο ίδιος, αφού αυτό που λήφθηκε κυρίως υπόψη δεν είναι τόσο η αριθμητική παρουσία τους στον ένα ή τον άλλο χώρο, αλλά με βάση τη διάκριση αυτή γίνεται προσπάθεια διαφώτισης των λόγων παραγωγής τους.

ΣΤΟΧΟΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η ερμηνεία και αξιολόγηση των κτερισμάτων των τάφων αποσκοπεί στην ανίχνευση και κατανόηση του ιδεολογικού κοινωνικού υπόβαθρου που κινητοποίησε την παραγωγή των συγκεκριμένων προϊόντων και την εναπόθεσή τους στους τάφους ως συνοδευτικών εξαρτημάτων και μεταθανάτια περιουσία του νεκρού. Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί πάντα, ποια από τα αντικείμενα είχαν καθαρά ωφελμιστικό χαρακτήρα και ποια λειτουργούσαν σαν φορείς θρησκευτικών πεποιθήσεων και ως μέσα λατρευτικών τελετουργιών. Στους τάφους συναντώνται και οι δυο κατηγορίες αντικειμένων. Αν και συχνά η ίδια η διαδικασία ενταφιασμού συνδέεται με κάποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις, τις σορούς των νεκρών συνόδευαν στη μεταθανάτια κατοικία τους και αντικείμενα χωρίς κανένα θρησκευτικό χαρακτήρα, όπως όπλα, αγγεία, εργαλεία κτλ.

Από ποια ιδεολογική κοινωνική βάση αφορμούνταν τα ταφικά έθιμα είναι ένα ερώτημα που προβάλλει εντονότερο στις περιπτώσεις ερμηνείας κοινωνικών προϊόντων χωρίς πρακτικό ρόλο, όπως είναι στην προκείμενη περίπτωση τα ειδώλια. Επίκεντρο του ενδιαφέροντος εδώ είναι οι κυρίαρχοι τύποι των ειδωλίων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Έγκωμη και στο Κίτιο. Γίνεται βάσει των δεδομένων ένας διαχωρισμός σε ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΑ - ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ και ΖΩΟΜΟΡΦΑ - ΤΑΥΡΟΣΧΗΜΑ. Ωστόσο η έρευνα στο χώρο του Κιτίου περιορίστηκε για πρακτικούς λόγους στα ειδώλια που απέφεραν οι υστεροκυπριακοί τάφοι 4, 5 και 9 και τα ειδώλια από τα δάπεδα της περιοχής I και II του Κιτίου (V. Karageorghis - M. Demas, Excavations at Kition, The Prephoenician Levels). Για τους ίδιους λόγους η παρούσα έρευνα στο χώρο της Έγκωμης αφορά μόνο τα δεδομένα των ανασκαφών της Κυπριακής Αποστολής, και τα επίπεδα όπου πρωτοεμφανίζονται και εξακολουθούν να παράγονται τα ειδώλια και που αντιστοιχούν με την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, όπως περιλαμβάνονται στα κείμενα του Δίκαιου (P. Dikaios, Enkomi, 1948-1958).

ΕΓΚΩΜΗ // ΚΙΤΙΟ: ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ;

Οι μέχρι σήμερα ανασκαφές στις δυο αυτές τοποθεσίες έχουν αποφέρει πολλές πληροφορίες σχετικά με τη μορφή και την οργάνωση των αντίστοιχων πόλεων κατά την εποχή που εξετάζεται εδώ. Προφανώς η δράση ποικίλων παραγόντων αλλά και η θέση τους συνέβαλε σε μια, από ένα σημείο και μετά, αρκετά διαφοροποιημένη κοινωνικοϊστορική και οικονομική ανάπτυξη που

αποτυπώνεται στην αρχιτεκτονική και την οργάνωση των χώρων. Ο ρόλος τελικά που η κάθε μια πόλη διεδραμάτισε υπήρξε σημαντικός αλλά και ξεχωριστός, αφού η διαμόρφωση του πολιτισμικού χαρακτήρα δεν ήταν ταυτόσημη, παρά τις ομοιότητες που καθορίζουν την ταυτόχρονη και παράλληλη άνθισή τους. Κοινά στοιχεία υπάρχουν και είναι ορατά κυρίως στον τομέα της τέχνης και των ταφικών εθίμων και εν μέρει της θρησκείας, η οποία όμως δεν έμεινε ανέπαφη από τις επιδράσεις των χωρών με τις οποίες η κάθε μια από τις πόλεις ερχόταν σε οικονομικοεμπορικές συναλλαγές ή είχε ακόμη στενότερες σχέσεις. Η σχέση της μεταλλουργικής δραστηριότητας με τη θρησκευτική εξουσία τουλάχιστον στο Κίτιο είναι κάτι περισσότερο από πιθανή ενώ και στην Έγκωμη πολλοί ερευνητές όχι χωρίς επιχειρήματα, τείνουν να συνδέουν το ορειχάλκινο ειδώλιο με την επωνυμία «Θεός του Ταλάντου», με την κατεργασία και την εμπορία του χαλκού που έπαιρναν μια θρησκευτικολατρευτική χροιά. (Courtois 1971, Catling 1971, Καραγιώργης 1973, 1985).

Πολεοδομία - οργάνωση χώρων

Η πολεοδομία της Έγκωμης και του Κιτίου, όπως μέχρι τώρα δείχνουν οι ανασκαφές, διαφέρει. Τα οικοδομικά συγκροτήματα στην Έγκωμη φαίνεται να παρουσιάζουν μια σχετική οικονομική αυτάρκεια και από την άλλη να είναι ενταγμένα σε ένα οργανικό σύνολο με αστικό χαρακτήρα, κέντρο και περιφέρεια. Στην Έγκωμη άσκηση της λατρείας γινόταν μέσα σε οικιστικά ιερά και πιθανόν ειδικά διαμορφωμένες αίθουσες εντός των κτιρίων όπου διαβιούσαν, εργάζονταν και διοικούσαν. Στο Κίτιο η οργάνωση του τομέα αυτού φαίνεται να γινόταν σε μια πιο επίσημη και κυρίαρχη βάση, τόσο από πλευράς εξουσίας, όσο και από πλευράς γεωγραφικής έκτασης. Οι χώροι λατρείας, τα ιερά, τα τεμένη και οι ναοί κατείχαν ιδιαίτερο χώρο σημαντικής έκτασης, ήταν οικοδομήματα με ιδιαίτερη έμφαση και επομένως ανάλογο κοινωνικό και ηγετικό κύρος. Η έμφαση στον τομέα της θρησκευτικής τελετουργίας και της λατρείας γίνεται φανερή από την σύνδεσή τους με ζωτικές οικονομικές δραστηριότητες για τη ζωή της πόλης (υφαντικά βαρίδια, αγνύθες, βαρίδια), όπως δείχνουν οι οστέινες γραφίδες ίσως για την καταγραφή των δώρων των πιστών στους ναούς και της παραγωγής των προϊόντων των διαφόρων εργαστηρίων. Εξάλλου η μεγαλύτερη δραστηριότητα παρατηρείται στην Περιοχή II του Κιτίου που θεωρείται και η ιερή περιοχή, λόγω της ύπαρξης εκεί των θρησκευτικών οικοδομημάτων.

Οχύρωση

Η ανέγερση και στις δυο πόλεις οχυρωματικών περιβόλων είναι ένδειξη των εθνοπολιτικών συνθηκών, των εσωτερικών και εξωτερικών εξελίξεων που διαγράφονταν κατά την Εποχή του Χαλκού. Η οχύρωση της Έγκωμης προηγήθηκε του περιβόλου του Κιτίου, του οποίου η πρώτη φάση χρονολογείται στην ΥΚΙΙΓ και η «κυκλώπεια» ενίσχυσή του τοποθετείται γύρω στο 1200 π.Χ. Η πρώτη φάση οχύρωσης της Έγκωμης ή κατ' ακρίβεια το πρώτο αμυντικό κτίσμα της ήταν αποτέλεσμα της πρώτης εχθρικής επιδρομής εναντίον της, και τοποθετείται στις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η ενίσχυση του, η επέκταση και τελικά ανέγερση οχυρωματικού περιβόλου συμβαδίζει έκτοτε με τις αμυντικές ανάγκες της πόλης και συμπίπτει επίσης με τη ΥΚΙΙΓ, Επίπεδο ΙΙΒ.

Από πλευράς μεγέθους φαίνεται από τον υπολογισμό της περιφέρειας του τείχους πως η πόλη του Κιτίου καταλάμβανε αρκετά μεγαλύτερη έκταση απ' ότι η Έγκωμη (βλ. Μ. Fortin, V. Karageorghis - M. Demas).

Χρονολογικός συσχετισμός

Στρωματογραφικά η διαφορά μεταξύ του Κιτίου και της Έγκωμης εντοπίζεται κατά την ΥΚΙΙΒ δηλαδή γύρω στο 1125/1100 π.Χ., κυρίως μετά την καταστροφή της Έγκωμης επί Επιπέδου

IIA που χρονολογείται γύρω στο 1190 π.Χ. και αποδίδεται στη δράση των «Λαών της Θαλάσσης». Στη φάση αυτή η Μυκηναϊκή IIIΓ:Ιβ κεραμική εξελίσσεται στον Κλειστό Ρυθμό και λίγο αργότερα στο ρυθμό του Σιτοβολώνος με την κυματοειδή γραμμή που συνεμφανίζεται ή και ταυτίζεται με την Proto-White painted τεχνική και θεωρείται ως η κεραμική της τελευταίας φάσης της Έγκωμης. Επομένως χρονολογικά τα Επίπεδα IIIA και IIIB, πρώιμη φάση, της Έγκωμης θα πρέπει να ανταποκρίνονται περίπου στα δάπεδα IIIA και III του Κιτίου αντιστοιχα και η ύστερη φάση του Επιπέδου IIIB και το IIIΓ Επίπεδο της Έγκωμης με το δάπεδο II του Κιτίου, με διαφορά γύρω στα 25 χρόνια.

Σχέσεις και επαφές

Η αφθονία και στις δυο θέσεις της Μυκηναϊκής κεραμικής διαχρονικά, αλλά και η συγκριτικά περιορισμένη παρουσία της Μινωικής, διαδηλώνει τις στενές και συνεχείς επαφές με τον αιγαιακό χώρο. Οι σχέσεις των Κυπρίων με τον περιβάλλοντα χώρο δεν ήσαν μονολιθικά προσανατολισμένες. Η σχέση της Έγκωμης με τη δυτική και νότια περιοχή της Μικράς Ασίας, όπως δείχνουν τύποι της κεραμικής, καθώς και η άμεση επαφή λόγω της θέσης της με την Εγγύς Ανατολή, ιδίως την Ουγκαρίτ, υποδεικνύουν άλλη μια φορά πως η Έγκωμη αλλά και η Κύπρος γενικά, βρισκόταν στη μέση «πολιτισμικών πυρών» και έκθετη σ' όλες τις θετικές και μη επιδράσεις. Όπως αποδεικνύουν προηγούμενες, αλλά και πρόσφατες έρευνες στην περιοχή της συροπαλαιστινιακής ακτής αλλά και των αφρικανικών παραλίων, οι Κύπριοι δεν δέχονταν μόνο επιδράσεις. Κυπριακά αγγεία έχουν ανευρεθεί σε θέσεις στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης και της Αιγύπτου. (βλ. R.S. Merrillees, *the Cypriote Bronze Age Pottery found in Egypt*, SIMA 1968, E. Sjoqvist, *Problems*, 1940, E. Gjerstad, *Studies on Prehistoric Cyprus*, 1926, Cl. Schaeffer *Enkomi - Alasia*, 1952). Τα ευρήματα από φαγεντιανή, αλάβαστρο, οι σκαραβαίοι και οι σφραγίδες, το ελεφαντοστόν στο Κίτιο και στην Έγκωμη ερμηνεύονται από τις αναπτυγμένες επαφές τους με την ιεροκρατική Αίγυπτο, τη Συροπαλαιστίνη και ίσως άλλες περιοχές της Αφρικής, όπως η Λιβύη.

Οι οικονομικοεμπορικοί όροι υπαγορεύουν πάντα τη συναλλαγή και οι Κύπριοι είχαν εμπορεύσιμο υλικό για την πράξη αυτή, το χαλκό ως πρώτη ύλη και την επίδοσή τους στην τέχνη της αγγειοπλαστικής. Η θέση της Κύπρου υπήρξε τότε όπως και σήμερα καθοριστική στη μορφή των σχέσεων και τις επακόλουθες εξελίξεις.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑΦΟΙ ΤΩΝ ΔΥΟ ΠΟΛΕΩΝ: Ομοιότητες και διαφορές

Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού οι τάφοι περιλαμβάνονταν μέσα στις αυλές και τους ανοιχτούς χώρους ανάμεσα στις κατοικίες στο Κίτιο όπως και στην Έγκωμη, αλλά από τις αρχές της Εποχής του Σιδήρου και εξής οι νεκροί θάβονταν εκτός των τειχών της πόλης. Οι Ύστεροκυπριακοί τάφοι της Έγκωμης που βρίσκονται μέσα στα όρια της, θεωρούνται «συνέχεια» των παλαιότερων τάφων της νεκρόπολης του Αγ. Ιάκωβου που κατασκευάστηκαν κυρίως στη Μέση Εποχή του Χαλκού, αλλά χρησιμοποιήθηκαν και σε μεταγενέστερες φάσεις. Η ύπαρξη αυτών των τάφων υποδηλώνει την μακρόχρονη κατοίκηση της περιοχής της πριν ακόμα από την αστική ανάπτυξη της. Τάφοι που ανέσκαψε ο Δίκαιος χρονολογήθηκαν επίσης στην προχωρημένη και τελική φάση της Μέσης Εποχής του Χαλκού.

Στο Κίτιο το πρωιμότερο στρώμα, IV, στις δυο Περιοχές I και II και στους τάφους, χρονολογείται βάσει της κεραμικής στην ΥΚIIIΓ. Οι τάφοι της Μέσης Εποχής του Χαλκού που ανασκάφηκαν στις Περιοχές I και II δεν αντιστοιχούν προς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ενδεικτικά κατοίκησης της περιοχής από την πρώιμη εκείνη περίοδο.

Η ταφική αρχιτεκτονική της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Έγκωμη και στο Κίτιο παρουσιάζει ομοιότητες, αφού και στις δυο πόλεις κυρίαρχος είναι ο τύπος του θαλαμωτού τάφου

με δρόμο, στόμιο σφραγισμένο συχνά με λίθινη πλάκα ή μικρότερες πέτρες και θάλαμο, συνήθως λαξευτό στο έδαφος, όπου γίνονταν οι ταφές. Συχνά ο κύριος θάλαμος διέθετε παραπλευρώς μικρότερες κόγχες ή κοιλώματα όπου επίσης τοποθετούνταν νεκροί ή παλαιότερες ταφές. Στροφή στους λαξευτούς λακκοειδείς τάφους παρατηρείται κατά την ΥΚΙΙΙ. Άλλες κατηγορίες τάφων όπως οι κτιστοί, είναι συγκριτικά πολύ λιγότεροι. Οι τάφοι στην πλειοψηφία τους έχουν συληθεί.

Κατά κανόνα οι τάφοι και των δυο πόλεων ήταν ομαδικοί, περιλάμβαναν δηλαδή περισσότερες από μια ταφές κα χρησιμοποιήθηκαν επαναληπτικά και χρησιμοποιήθηκαν επανειλημμένα.

Πολλοί από τους τάφους της Έγκωμης περιλαμβάνουν μερικά πολύτιμα προϊόντα από χρυσό και κάποια εξωτικά αγαθά, που τους διαφοροποιούν από εκείνους που στερούνται τέτοιων κτερισμάτων. Ανάμεσα στους πλούσιους υπάρχουν ορισμένοι που ξεχωρίζουν έντονα για την εξαιρετικά μεγάλη συγκέντρωση κοσμημάτων καλής ποιότητας και επεξεργασίας, ενώ αφθονούν και αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, ορείχαλκο και φαγεντιανή που τους προσδίδουν ιδιαίτερη κοινωνική βαρύτητα.

Στην Έγκωμη κατά την ΥΚΙΙΙ η έκφραση της κοινωνικής ιεραρχίας στην ταφική διαδικασία μεταβάλλεται. Η διάκριση μεταξύ «πλουσίων» και «φτωχών» είναι πιο σαφής, (Pr. Keswani Mortuary Ritual and Social Hierarchy, Vol. II), ενώ μειώνεται και ο αριθμός των νεκρών στις ομαδικές ταφές και επομένως και η ποσότητα των ταφικών δώρων. Παρατηρείται ελάττωση των χρυσών και άλλων εισηγμένων ειδών. Η κοινωνική διαφοροποίηση συσχετίζεται τώρα με τα εγχάρακτα ελεφαντοστέινα προϊόντα. Η σημαντική παρουσία αγγείων εικονογραφικού ρυθμού που κατά κανόνα προέρχονται από τάφους, θάπρεπε ίσως να συσχετιστεί εκτός από τη χρονολόγηση των τάφων και με την ταυτότητα των κατόχων τους. Αντίθετα απ' ότι συμβαίνει στην Κύπρο, στον ελλαδικό χώρο τα αγγεία εικονογραφικού ρυθμού σπάνια ανευρίσκονται σε τάφους. Εξάλλου, το γεγονός ότι στην Κύπρο ανευρίσκονται και σε τάφους, πρέπει να τύχει ξεχωριστής προσοχής και προβληματισμού. Στα στενά πλαίσια αυτής της μελέτης, φάνηκε πως γενικά τα αντικείμενα των οικισμών οικιακής και δημόσιας χρήσης, μεταφέρονται στην μεταθανάτιο κατοικία του νεκρού. Τα αγγεία μυκηναϊκής τεχνοτροπίας και τα εικονογραφικού ρυθμού τύγγχαναν εκτίμησης και σεβασμού από τους Κύπριους. Ωστόσο οι κάτοικοι της Έγκωμης δεν τα εναπόθεταν μόνο στους τάφους ούτε τα είχαν απλώς ως κειμήλιο αλλά τα χρησιμοποιούσαν και στην καθημερινή τους ζωή. (βλ. Π. Δίκαιος, ΕΓΚΩΜΗ, Τ. II, σ.862-3). Ποια όμως σημασία είχαν γι' αυτούς τα απεικονιστικά αυτά αγγεία δεν αποτελεί εδώ θέμα για διερεύνηση.

Κτερίσματα των τάφων

Η συντριπτική πλειοψηφία των κτερισμάτων των ΥΚ τάφων ανήκει στην αγγειοπλαστική. Αφού ληφθεί φυσικά υπόψη η συστηματική σύλησή τους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και η προτίμηση των τυμβωρύχων στα πιο πολύτιμα αντικείμενα, διαπιστώνεται ότι τα αγγεία διαφόρων τύπων και τεχνοτροπιών κυριαρχούν στους τάφους.

Σφραγίδες, ημιπολύτιμοι λίθοι, ελεφαντοστέινα αντικείμενα, ορειχάλκινα κοσμήματα, αγγεία, εργαλεία και όπλα, χρυσά είδη προσωπικής χρήσης είναι κτερίσματα που συνυπήρξαν με την κεραμική και προσέθεταν στον νεκρό το ανάλογο με τη κοινωνική του θέση σέβας. Τα πολύτιμα προϊόντα ήταν τα διαπιστευτήρια που εκπροσωπούσαν την κοινωνικοοικονομική υπόσταση του κατόχου του τάφου, ενώ άλλα όπως οι σφραγίδες, τα όπλα ή τα εργαλεία και τα εξαρτήματα εκδήλωναν τον τομέα όπου επιδιόταν ο νεκρός. Τα ταυρόσχημα ή ανθρωπόμορφα ειδώλια ή τα ρυτά, τα τελετουργικά αγγεία ή τα απεικονιστικά προϊόντα, όπως τα αγγεία ζωγραφικού ρυθμού σχετίζονταν ίσως με τις ιδεολογικές καταβολές και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του νεκρού, στοιχεία αναπόσπαστα του κοινωνικού πλέγματος.

Η πρώτη ταφική περίοδος (κατώτερο στρώμα) του θαλαμωτού τάφου 9 του Κιτίου (ΥΚΙΙ 1300 - 1225 π.Χ.) περιλαμβάνει συνολικά 141 ευρήματα από τα οποία τα 119 προέρχονται από

αγγεία. Αξιοσημείωτη στον τάφο αυτό είναι η παρουσία ορειχάλκινων αντικειμένων. Τα υπόλοιπα είναι κοσμήματα από χρυσό, ελεφαντοστέινα δισκάρια, βελόνες, αλαβάστρινα αγγεία, αγγεία από γυαλί ή φαγεντιανή, είδη μάλλον μιας ιδιαίτερης ή προσωπικής και όχι οικιακής χρήσης. Η κεραμική του τάφου 9 όπως και του τάφου Ι - ανώτερο στρώμα - της Περιοχής ΙΙΙ του Κιτίου, που όμως δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, παρουσιάζει στενή τυπολογική σχέση με το κεραμικό υλικό των τάφων της Έγκωμης της ίδιας φάσης, όπως στο ανώτερο στρώμα του τάφου 5 (γαλλικής αποστολής), που φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν πριν από την ανέγερση των οικοδομημάτων του Επιπέδου ΙΙΙΑ στην Έγκωμη και την καταστροφή που μεσολάβησε και είναι εμφανής σε πολλές θέσεις στο νησί. Ενώ στην Έγκωμη, σύμφωνα με όσα καταγράφει ο Δίκαιος, φαίνεται πως η επανοικοδόμηση της πόλης μετά την καταστροφή που σημειώθηκε στο τέλος του Επιπέδου ΙΙΙΑ, πραγματοποιήθηκε κατά πάσαν πιθανότητα από τους ίδιους τους φορείς της καταστροφής, (P. Dikaios, Enkomi I, 1969-1971) στο Κίτιο δεν είναι φανερή μια τέτοια άμεση σύνδεση καταστροφής - επανοικοδόμησης, χωρίς να σημαίνει πως δεν υπάρχει ανάλογη σχέση. (V. Karageorghis - M. Demas, Excavations at Kition, The Prephoenician Levels). Παρά το γεγονός ότι τα αίτια των καταστροφών και της επανοικοδόμησης των πόλεων ή της εγκατάλειψης των θέσεων στη φάση αυτή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού δεν έχουν διαφωτιστεί εντελώς ακόμα, οι εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια όλης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και οι μεταβολές που ακολουθούν το τέλος της, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές, πρέπει να είναι αποτέλεσμα συμπλέγματος παραγόντων και συγκυριών όχι απαραίτητα ομόλογων για κάθε θέση, που δεν είναι πάντα εύκολο να αποκρυσταλλωθούν μέσα από τα ανασκαφικά δεδομένα, ιδίως όταν οι ανασκαφές δεν μπόρεσαν να ολοκληρωθούν.

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ ΣΤΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ

Στο Κίτιο

Μεταξύ των κτερισμάτων του τάφου 9 του Κιτίου, επισημαίνεται η παρουσία ενός *ανθρωπόμορφου μυκηναϊκού Ψαχημου ειδωλίου* (πιν. VIIα). Από το δάπεδο IV των περιοχών Ι και ΙΙ, που χρονολογικά αντιστοιχεί με τον Τάφο 9, προέρχονται 2 ανθρωπόμορφα ειδώλια (ένα του κοινού κενού τύπου και ένα του συμπαγούς τύπου) και 2 ταυρόσχημα αποσπασματικά (μόνο τα κεφάλια των ειδωλίων σώζονται) (πιν. VIIβ.).

Από τους ΥΚ τάφους του Κιτίου που εξετάζονται εδώ, προήλθε ένα μόνο ταυρόσχημο ειδώλιο (υπ' αρ. 238) που έχει πολλά παράλληλα στην Κύπρο.

Τα επίπεδα κατοίκησης, κοινωνικών εκδηλώσεων και χώρων λατρείας της Περιοχής Ι απέφεραν συνολικά 14 ειδώλια από τα οποία 6 ανθρωπόμορφα (3 γυναικεία), ένα μυκηναϊκό ακαθόριστου φύλου, ένα ανθρωπόμορφο ακαθόριστου φύλου, ένα μεταγενέστερο με φυσιοκρατική απόδοση που φέρει περικεφαλαία. Το αποσπασματικό μυκηναϊκό ειδώλιο προέρχεται από το δάπεδο ΙΙΙΑ (792/1). Από το ίδιο προήλθε και το δεύτερο από τα γυναικεία (552) γυμνό σε καθήμενη στάση, κυπριακής τεχνολογίας και ένα ταυρόσχημο ρυτό (664). Από το δάπεδο ΙΙΙΑ-ΙΙΙ προήλθε ένα πτηνό αποσπασμένο μάλλον από κάποιο κέρνο, από το δάπεδο ΙΙΙ ένα ταυρόσχημο και από το τελευταίο (δάπεδο ΙΙ ένα αποσπασματικό ταυρόσχημο και ένα ειδώλιο αλόγου, ενώ από το ίδιο στρώμα προήλθε και ένα ταυρόσχημο προσωπίο. Η ξεχωριστή σημασία της μορφής του ταύρου στην κοινωνική ιδεολογία διαχρονικά και εντονότερα στην εποχή αυτή είναι εμφανής όχι μόνο με την κατασκευή των ταυρόσχημων τερακότων, αλλά και άλλων προϊόντων τέχνης που υποδηλώνουν την παρουσία του ταύρου (γραφτές και εγχάρακτες απεικονίσεις, στις κατασκευές κοσμημάτων, στα ρυτά, στα κέρατα καθοσιώσεως...).

Η Ιερή Περιοχή ΙΙ, που περιλάμβανε τους ναούς, τα τεμένη και τα αίθρια αποκάλυψε περισσότερα ειδώλια απ' ότι η Περιοχή Ι. Μόνο το Τέμενος Α απέφερε 8 συνολικά ανθρωπόμορφα

ειδώλια μυκηναϊκού τύπου, απο το δάπεδο IIIA. Εδώ φαίνεται να συμβαδίζει ως προς το δάπεδο, τη χρονική φάση δηλαδή στην εμφάνιση των μυκηναϊκών, με την Περιοχή I. Στη φάση αυτή μεταξύ άλλων τεχνοτροπιών στην κεραμική, κυριαρχεί η Μυκηναϊκή IIΒ και η Δαχτυλιόσχημης Βάσης II. Τρία από τα 8 μυκηναϊκά ειδώλια είναι Ψσχημα. Τα υπόλοιπα είναι αποσπασματικά, όμως έχουν πολλές ομοιότητες με τα ακέραια μυκηναϊκά Ψσχημα. Το επόμενο δάπεδο III δεν απέφερε παρά μόνο ταυρόσχημα ειδώλια σε αποσπασματική κατάσταση, συνολικά τέσσερα. Δυό προέρχονται απο το αίθριο C, ένα από το Ναό 4, ένα από το Τέμενος Α και ένα από το Τέμενος Β.

Το άλογο κάνει την εμφάνισή του στο επόμενο δάπεδο της Περιοχής II με ένα ειδώλιο (σώζεται μόνο το κεφάλι). Από το ίδιο το δάπεδο II, προήλθαν 4 ανθρωπόμορφα ειδώλια από τα οποία το ένα είναι του τύπου της Θεάς με τα υψωμένα χέρια (589) και το δεύτερο είναι Ψσχημο (3213). Το τρίτο προέρχεται από το Τέμενος Α ενώ το τελευταίο είναι πολύ αποσπασματικό. Ο ταύρος είναι και πάλι παρών. Ανευρέθηκαν δυο ταυρόσχημα ειδώλια από τα οποία το ένα είναι μυκηναϊκής τεχνοτροπίας.

Το τελευταίο χρονολογικά δάπεδο I απέφερε ανθρωπόμορφα κυρίως ειδώλια. Ένα από αυτά (2370, πιν. VIIγ) ξεχωρίζει για τη φυσιοκρατική απόδοση λεπτομερειών, δείχνοντας έτσι την εξέλιξη της ειδωλοπλαστικής μέχρι τη μεταγενέστερη φάση από όπου προέρχεται. Άλλα τρία ειδώλια από το ίδιο δάπεδο της Περιοχής II (πιν. VIIδ) απεικονίζουν ταύρο, πτηνό και ένα ζώο ακαθόριστου είδους.

Παρά την αποσπασματική κατάσταση στην οποία βρέθηκαν πολλά από τα ειδώλια, κρίνοντας από τα υπάρχοντα ακέραια, από τον τύπο και την τεχνοτροπία, μπορεί κάποιος να καταλήξει με κάποιες επιφυλάξεις, στο συμπέρασμα πως στα ανθρωπόμορφα ειδώλια κυρίαρχο είναι το γυναικείο και στα ζωόμορφα ο ταύρος.

Στην Έγκωμη

Στους τάφους της Έγκωμης ανευρέθηκαν περισσότερα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, κυρίως ταυρόσχημα, απ' ότι στο Κίτιο. Στη σύγκριση όμως αυτή πρέπει να ληφθεί υπόψη ο πολλαπλάσιος αριθμός ΥΚ τάφων της Έγκωμης. Στα οικιστικά κατάλοιπα της τελευταίας διαπιστώνεται μεγαλύτερη αναλογία ειδωλίων απ' ότι στους τάφους.

Σύμφωνα με τα πρακτικά των ανασκαφών του 1948-1958 του Δίκαιου και τους καταλόγους των ευρημάτων των Περιοχών I και III, παρατηρείται αριθμητική διαφοροποίηση της παρουσίας των απεικονιστικών τετρακότων κατά Επίπεδο και επομένως κατά τις φάσεις κατοίκησης της πόλης.

Το Επίπεδο I (1575-1525 π.Χ.) δεν απέφερε ειδώλια.

Το Επίπεδο IIΑ έδωσε 2 ανθρωπόμορφα γυναικεία ειδώλια εκ των οποίων το ένα ανήκει στον κυπριακό τύπο της Κουροτρόφου. Η Κουροτρόφος υπήρχε και στην Μυκηναϊκή τυπολογία των ειδωλίων της ηπειρωτικής Ελλάδας στο σχήμα T. Διέφερε όμως κατά πολύ από την τεχνοτροπία του κυπριακού παραδοσιακού τύπου. (P. Dikaios Enkomí, T. II). Ιδιαίτερη μνεία για τη σημασία του τύπου αυτού γίνεται πιο κάτω.

Στο Επίπεδο IIΒ (ΥΚIII 1η και 2η φάση, 1300-1230 π.Χ.) ανακαλύφθηκαν 3 ταυρόσχημα αποσπασματικά ρυτά, 4 ακρωτηριασμένα γυναικεία ειδώλια - τα 3 κυπριακού τύπου με έντονη απόδοση του εφήβιου στα δυο, κωνικά στήθη στο τρίτο, που υπογραμμίζονται με το χέρι. Ανακαλύφθηκαν επίσης και προτομές ταυρόσχημων αγγείων της τεχνικής της Δαχτυλιόσχημης Βάσης (Δ.Β.), όμως δεν είναι σίγουρο αν ήταν ρυτά.

Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια από το επόμενο Επίπεδο IIIΑ (ΥΚIIIΑ), ήταν δυο ειδών: Του παραδοσιακού κυπριακού τύπου με τα χέρια κάτω από το στήθος, το εγχάρακτα τονισμένο αιδόιο, τη μεγάλη μύτη (πιν. VIIIα), και του Ψσχημου τύπου (πιν. VIIα). Από σύνολο 21 απεικονιστικών

ειδωλίων δυο μόνο ταυτίζονται με ανθρώπινες γυναικείες μορφές. Τα υπόλοιπα 15 είναι ταυρόσχημα, ενώ κάνει την εμφάνισή του και το άλογο (I). Παρόντα είναι επίσης τα αιγοειδή (I) και το πρόβατο (I). Ο τρόπος απόδοσης ορισμένων από τους ταύρους υποδεικνύει επιδεξιότητα στην τεχνική και κατοχή της ανατομίας του ζώου. (Enkomi Pls 131/35, 131/38-40).

Τα ταυρόσχημα εσωτερικού κενού και τα συμπαγή που αποδίδονται με φυσιοκρατικότητα, παρουσιάζουν κατά την άποψη του ανασκαφέα, επιδράσεις από τη μινωική και μυκηναϊκή τέχνη, παρόλον ότι στρέφονται προς τον παραδοσιακό κυπριακό τύπο.

Στη φάση του Επιπέδου IIIA τα απεικονιστικά προϊόντα σε σύγκριση με τις προηγούμενες φάσεις έχουν αυξηθεί. Τα ζωόμορφα ειδώλια στο επόμενο Επίπεδο IIIB ανέρχονται σε 16 και κατανέμονται σε τρεις κατηγορίες: Τα συμπαγή (8), τα εσωτερικού κενού (6) και τα πτηνόμορφα ρυτά (2). Ανθρωπόμορφα ειδώλια ανακαλύφθηκαν συνολικά 9, τρία από τα οποία ανήκουν στον παραδοσιακό τύπο, δυο είναι μυκηναϊκά και τέσσερα τοπικής τεχντροπίας (διάκριση Δίκαιου).

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο παραδοσιακός κυπριακός τύπος εξακολουθεί να παράγεται παράλληλα με το μυκηναϊκό, ο οποίος διαθέτει ορισμένα τοπικά χαρακτηριστικά.

Τέλος το Επίπεδο IIIΓ της Έγκωμης απέφερε δυο μόνο ανθρωπόμορφα γυναικεία ειδώλια από τερρακότα, που στη φάση αυτή αποτελούν αξιόλογα δείγματα γυμνού γυναικείου τύπου με *φυσιοκρατικά* χαρακτηριστικά και απόδοση άλλων λεπτομερειών πλην των ιδιαιτεροτήτων του φύλου (Enkomi Pls, 147/39, 40). Δεν φέρουν όμως κανένα στοιχείο από τις παραδοσιακές μυκηναϊκές μορφές των προηγούμενων επιπέδων. Μόνο ο πηλός θυμίζει τα μυκηναϊκά ειδώλια. Τα ζωόμορφα ειδώλια απο το ίδιο επίπεδο ανέρχονται σε 8 και κατανέμονται πάλι σε τρεις κατηγορίες: Τα ρυτά (I) τα συμπαγή παραδοσιακού τύπου (5) και τα συμπαγή φυσιοκρατικά (2).

Από την έρευνα και στις δυο πόλεις διαπιστώθηκε πως η παρουσία των ειδωλίων, αντίθετα με τα άλλα κτερίσματα στους τάφους της YEX, είναι μειωμένη συγκριτικά με τα οικιστικά κατάλοιπα και τους χώρους κοινωνικών ή λατρευτικών εκδηλώσεων των πόλεων. Η αριθμητική αντιπαράθεση των ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων της Έγκωμης και του Κιτίου από τα επίπεδα κατοίκησης και δημόσιας χρήσης και από τους Υστεροκυπριακούς τάφους καθοδηγεί τον προβληματισμό αναφορικά με τις ταφικές διαδικασίες και την ιδεολογική σφαίρα μέσα στην οποία διακινούνταν, με βάση πάντα τα δεδομένα της παρούσας έρευνας:

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΑΠΟΘΕΣΗΣ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ ΣΤΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ

Οι κοινωνίες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού συνέδεαν το θάνατο και τη μεταθανάτια κατάσταση, έτσι όπως οι ίδιες τη φαντάζονταν, με κάποιου είδους υπερφυσικές δυνάμεις; Αν ήταν έτσι, οι δυνάμεις αυτές ήταν μήπως και οι ίδιοι οι νεκροί που μετέπιπταν σε μια άλλη μεταφυσική κατάσταση, την οποία συναρτούσαν από δυνάμεις ανεξάρτητες απο τις ανθρώπινες; Τα ίδια ερωτήματα τίθενται και σαν βάση για την ερμηνευτική προσέγγιση των ταφικών ευρημάτων κυρίως εκείνων όπως τα ειδώλια, που δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως ωφελμιστικά αντικείμενα. Από την άλλη, τα καθημερινής χρήσεως αντικείμενα που κατέκλυζαν συχνά τους τάφους ήταν απλώς ταφικά δώρα; Αν ναι, γιατί πολλές φορές σε τόση ποικιλία και ποσότητα; Αφού όμως πίστευαν πως θα χρησιμοποιούντο από τους νεκρούς, τότε σημαίνει πως οι ζώντες ήταν έτοιμοι να τα στερηθούν για να ικανοποιήσουν τους «αναχωρητές». Δεν πρέπει να φανταστούμε αυτού του είδους τη χειρονομία που κατέστη θεσμός, χωρίς καμιά ιδιοτέλεια.

Γενικά, τα κτερίσματα των τάφων που μελετήθηκαν *εδώ*, περιλαμβάνουν προϊόντα κάθε είδους και χρήσης, αλλά δεν φαίνεται να παράγονταν για να είναι κτερίσματα. Τα αγγεία στις ομαδικές τουλάχιστον ταφές ενηλίκων δεν μπορούν να διακριθούν σε κατηγορίες ειδικά ταφικών αγγείων. Το σχήμα, το μέγεθος, η τυπολογία τους γενικά ανταποκρίνονται κατά κανόνα σε εκείνα των αγγείων που ανευρίσκονται στα οικιστικά κατάλοιπα και στους χώρους λατρευτικών εκδηλώσεων και τα οποία χρησιμοποιούσαν στην επίγειο ζωή. Τελετουργικά αγγεία, που δεν φαίνεται να

χρησίμευαν στις καθημερινές ασχολίες, δεν αποκλείεται να αποτελούσαν εξαρτήματα των πιστών για την άσκηση λατρείας. Επιπλέον, στους τάφους κατέθεταν εργαλεία, όπλα, κοσμήματα, πράγματα που και πάλι βρισκόντουσαν στην ημερησία διάταξη της καθημερινής οικογενειακής και κοινωνικής ζωής, ανάλογα πάντοτε με την κοινωνική αξία και την θέση του νεκρού. Τα περίφημα σύνθετα αγγεία ερυθρού επιχρίσματος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού ήσαν μάλλον «εργαλεία» θρησκευτικολατρευτικών τελετουργιών και πιθανόν, αφού χρησιμοποιούντο στην ταφική διαδικασία - τελετή, κατέληγαν ως κτερίσματα στους τάφους.

Διαπιστώσεις - Παρατηρήσεις

Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν μεγαλύτερη αναλογία ειδωλίων στους τάφους απ' ότι στους οικισμούς, θα μπορούσε κάποιος να εισηγηθεί ότι το Ψσχημο ειδώλιο υπ' αρ. 13, από τον τάφο 9 του Κιτίου, όπως και οι άλλοι τύποι ανθρωπόμορφων γυναικείων και ζωόμορφων ταυρόσχημων, είδη που κυριαρχούν την περίοδο αυτή, εκφράζουν μια ειδική θρησκευτικού και λατρευτικού περιεχομένου αντίληψη και διακρίνονται από μια ξεχωριστή λειτουργικότητα, οι οποίες σχετίζονται με μια συγκεκριμένη πεποίθηση για τον ιερό χαρακτήρα της ταφικής τελετουργίας. Εξάλλου αποτελούν μια κατηγορία αντικειμένων που και όταν προέρχονται από τα οικιστικά κατάλοιπα των χώρων καθημερινής δημόσιας ή οικογενειακής ζωής, πρέπει να διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες κατηγορίες ευρημάτων που έχουν εμφανή ή αυτονόητη λειτουργικότητα, τα χρηστικά (εργαλεία, εξαρτήματα, όπλα κλπ), και τα είδη ατομικής χρήσεως. Τα ειδώλια ως κτερίσματα ανήκουν στην κατηγορία της σκόπιμης εναπόθεσης ταφικών ευρημάτων (βλ. J. M. O'Shea, Mortuary Variability, 1984).

Όμως η έρευνα των ευρημάτων των ανασκαφών του Κιτίου και της Έγκωμης δεν έδειξε μεγαλύτερη ποσοτική παρουσία των απεικονιστικών ειδωλίων στους τάφους από ότι στην κατοικημένη περιοχή. Αντίθετα φαίνεται ότι όλα σχεδόν τα είδη της επίγειας ζωής, της καθημερινής οικιακής εργασίας, της ατομικής χρήσης, της θρησκευτικής πράξης απλώς μετακομίζονται ή εκπροσωπούνται στο νέο χώρο διαμονής, στον τάφο, εκτελώντας τις επιταγές των κοινωνικών θεσμών, που εκφράζουν την κοινωνική ιδεολογία. Στην όλη διαδικασία του ενταφιασμού φαίνεται να υποβόσκει η υποψία πως οι νεκροί μεταβαίνουν σε ένα διαφορετικό επίπεδο ύπαρξης.

Εξάλλου, η αρχιτεκτονική δομή του τάφου και ο τρόπος που σφραγίζεται το στόμιο της εισόδου στον κυρίως χώρο των ταφών αποκαλύπτουν - εκτός από την πεποίθηση για μεταθανάτια ζωή - το δέος απέναντι στον νεκρό, ο οποίος θα μπορούσε ίσως να επανέλθει αν δεν ικανοποιείτο. Το δέος όμως δεν φαίνεται να ήταν ανυπερβλήτο, ώστε οι μεταφυσικές αντιλήψεις για το νεκρό να εκδηλωθούν μέσα από μνημειώδεις ταφικές κατασκευές, ειδικά στις περιπτώσεις ατόμων με υψηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Τα ταφικά δεδομένα, κυρίως τα κτερίσματα, φανερώνουν τέτοιες κοινωνικές διακρίσεις, που δεν αντανακλούνται ανάλογα στην ταφική αρχιτεκτονική. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στη σκέψη πως στην Κύπρο διαμορφώθηκαν διάφορες μορφές διακυβέρνησης από τις γειτονικές περιοχές, παρά τις μακροχρόνιες επαφές και αλληλεπιδράσεις.

Μέσα από την μελέτη των τάφων και των ταφών της YEX στο Κίτιο μα και στην Έγκωμη, δεν διαπιστώνεται συγκεκριμένη λατρευτική προσήλωση προς τον ίδιο το νεκρό. Ο τρόπος ταφής και η προσωρινότητα των ταφών, η διατάραξη τους για επαναχρησιμοποίηση των τάφων για δεύτερες μεταγενέστερες ταφές (που μπορεί να σημαίνει και κάποιες κοινωνικές μεταβολές), και η σύλλησή τους από την αρχαιότητα ή η πιθανή επανακυκλοφορία κτερισμάτων των τάφων και χρήση στην καθημερινή ζωή δηλώνουν το βαθμό ενός ρεαλισμού που δεν άφηνε ίσως περιθώρια για αναστολές στην πρακτική επίλυση επειγόντων προβλημάτων, που προέκυπταν συχνά κατά την παραχώδη πορεία του τέλους της εποχής του Χαλκού.

ΓΙΑΤΙ ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΑ ΚΑΙ ΖΩΟΜΟΡΦΑ ΕΙΔΩΛΙΑ:

Ανάμεσα στα κτερίσματα, το ανθρωπόμορφο και ζωόμορφο ειδώλιο είναι ένα σήμα κατατεθέν, το οποίο διεβίβαζε ως μεσολαβητής τις μεταφυσικές αντιλήψεις της ζώσας κοινωνίας για τους νεκρούς, εκφράζοντας με σαφήνεια την απόσταση ανάμεσά τους. Απ' τη στιγμή που και τα ειδώλια συμπεριλαμβάνονται, με τα οικιακά και τα τελετουργικά αγγεία (σκύφους, φιάλες, δισκοπότηρα, κύλικες) εμπλέκονται όπως κι εκείνα μέσα στο χώρο όπου συνευρέθηκαν και συνδέονται με έναν κοινό σκοπό (τελολογική συνοχή). Το σχήμα, η μορφή, ο τύπος κι η διακόσμησή τους, η ποιότητα και ο τρόπος εναπόθεσής τους δεν είναι άσχετα με τις κοινωνικές αντιλήψεις και τη διαμόρφωση της κυρίαρχης ιδεολογίας μέσα από τις επαφές, τις επιδράσεις, την ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων και της οικονομικής βάσης της πόλης.

Κάθε αντικείμενο αποκτά το εννοιολογικό περιεχόμενο του, αφού με τη χρήση του αποδειχθεί ότι υπάρχει / λειτουργεί για το λόγο για το οποίο προοριζόταν. Η διάκριση των αντικειμένων στηρίζεται σε δυο συνισταμένες που αφορούν την επισήμανση της κοινωνικής λογικής - αυτού δηλαδή που ιδεατά προϋπήρχε της εργασίας - και της πρακτικής εφαρμογής της, είτε στους χώρους κοινωνικών εκδηλώσεων είτε σ' αυτούς όπου συντελούνται ειδικές τελετουργίες και συγκεκριμένες διαδικασίες θεσμοποίησης της λογικής αυτής.

Το αντικείμενο που τοποθετείται στον τάφο αποκτά ταυτόχρονα μια επιπλέον ιδιότητα κι ενδύεται ένα ρόλο που δεν ασκούσε ενόσω ήταν στην υπηρεσία των ζώντων μελών της κοινωνίας.

Διατίθεται, δωρίζεται έστω, μπάνει σε μια κατάσταση αναμονής προς χρήση. Για την άνω κοινωνία αυτό είναι μια απώλεια η οποία πρέπει να πληρωθεί. Μόνο μια ισχυρή πεποίθηση πως όλοι θα βρεθούν στην ίδια κατάσταση κατά την οποία θα πρέπει να υποστούν ανάλογη συμπεριφορά και να έχουν τις ίδιες ευκαιρίες στη μεταθανάτια κατάστασή τους, παγιώνει το έθιμο αυτό στην κοινωνική συνείδηση και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για κοινωνική ισορροπία. Δεν μπορεί επομένως να έχει θεοποιηθεί ένα άτομο μετά θάνατον σε μια κοινωνία όπου, παρά τις διακρίσεις σε θέματα οικονομικής ισχύος και γοήτρου, δεν φαίνεται να έχουν επιβληθεί αυταρχικές μορφές διοίκησης σε βαθμό που να έχουν επενδυθεί τη θεϊκή ιδιότητα. Ο ρόλος των ιερέων πρέπει να ήταν ούτως ή άλλως δυναμικός. Οι ταφικές διαδικασίες αποτυπώνουν λιγο-πολύ την εικόνα ενός κοινωνικού καθεστώτος που ενδέχεται να «συνεχιστεί» και στην μετά θάνατο ύπαρξη. Σφραγίδα και μέτρο της κοινωνικής αξίας του νεκρού είναι περισσότερο από οτιδήποτε άλλο τα κτερίσματα γιατί τόσο στην Έγκωμη όσο και στο Κίτιο οι περισσότεροι ΥΚ τάφοι δεν διακρίνονται από χτυπητές διαφορές στην αρχιτεκτονική δομή που να συμβαδίζουν με την κοινωνική εικόνα που αποδίδουν τα κτερίσματα και να αντικατοπτρίζουν την κοινωνική θέση του νεκρού.

*Διαφορά των προϊόντων απεικονιστικού χαρακτήρα**Τα ειδώλια ως σύμβολα*

Από τα προϊόντα απεικονιστικού χαρακτήρα δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση ειδικά στις ανθρωπόμορφες και ζωόμορφες τερακότες ιδωμένες περισσότερο ως συμβολικά παρά τελετουργικά εργαλεία. Τα τελετουργικά αγγεία και άλλα είδη είναι εξαρτήματα μιας λειτουργικής διαδικασίας του τρόπου σκέψης/αντίληψης και των πεποιθήσεων την κοινωνίας που τα παρήγαγε και συγκροτούν το μέσον για την επίτευξη μιας προμελετημένης και θεσμοποιημένης τελετής. Το αποτέλεσμα καθίσταται ορατό διά της πράξης - τελετής και έτσι κάποιος μπορεί να κρίνει κατά πόσο λειτούργησε η σχέση προϊόντος - φορέα.

Τα εξαρτήματα και τα αγγεία που χρησιμοποιούνται ως εργαλεία διεκπεραίωσης του θρησκευτικο-λατρευτικού έργου είναι α-πρόσωπα και κοινά όταν η τελετή επιτελείται σε «δημόσιους» χώρους, κοινή θέα. Πραγματοποιούν συλλογικές επιθυμίες και εκτελούν μέσω των χρηστών / ιερέων που επιφορτίζονταν τα καθήκοντα αυτά, κοινές ανάγκες. Δημιουργείται όμως

παράλληλα και η σχέση μεταξύ των αντικειμένων με τους χρήστες, έτσι που ανεπίσημα να τα ιδιοποιούνται και να εξασφαλίζουν την ειδική τους θέση στην κοινωνική ιεραρχία.

Οι ταφικές αφιερώσεις, οι προσφορές, τα ταφικά δώρα αποτελούν την πρακτική μορφή της θρησκευτικής ιδεολογίας και ακολούθως φανερώνουν κατά κάποιο τρόπο τον φορέα της προσφοράς, που παύει να είναι απρόσωπος κοινωνός, αλλά συγκεκριμενοποιείται, και ιδιωτεύει σε μια ειδική προσωπική επικοινωνία με το μεταφυσικό. Γίνεται η υφάντρα, ο αγγειοπλάστης, ο πολεμιστής, ο κυνηγός, η μητέρα. Συνοδεύει ή προσφέρει τις αγνύθες, τον τροχό, το δόρυ, τα κέρατα ζώων, το θήλαστρο και ζητά ίσως τα σχετικά ανταλλάγματα.

Στην παραγωγή των ειδωλίων αυτοσκοπός δεν θα πρέπει να ήταν η κατασκευή ενός ζώου για παράδειγμα, που έτυχε να πάρει τη μορφή ταύρου ή πιο σπάνια αλόγου. Η δημιουργική πράξη στόχευε στην ίδια την απεικόνιση του ταύρου, που για τον καλλιτέχνη αποτελούσε το μέσο επικοινωνίας και μεταφοράς των ιδεολογικών κινήτρων του. Τα απεικονιστικά αντικείμενα είναι ίσως τα μόνα που μας επιτρέπουν να διανοηθούμε κάτι πιο απτό και προσωποποιημένο που αφορά τις θρησκευτικολατρευτικές κοινωνικές αντιλήψεις.

Τα απεικονιστικά δημιουργήματα είτε είναι εικονογραφικές παραστάσεις σε αγγεία είτε είναι ειδώλια, είτε παραστατικές εγχαράξεις σε σφραγίδες ή άλλα αντικείμενα, συμπυκνώνουν στη μορφή τους τις ενδοκοινωνικές δυνάμεις και τους πιθανούς εξωγενείς παράγοντες που συνέβαλαν στην παραγωγή τους, αποτελούν δε ένα είδος παραστατικής περιγραφικής «γραφής» - γλώσσας**.

Γυναικείο-αναπαραγωγή (Μυστήριο της ζωής)

Στη γλώσσα αυτή, την πλευρά της λατρείας, που σχετιζόταν με την καρποφορία και την αναπαραγωγή, τη συμβολή του θηλυκού στην ολοκλήρωση της διαδικασίας εξέφραζαν τα γυναικεία ειδώλια. Η αναγνώριση του φύλου τους δεν στηρίζεται στα *ανύπαρκτα* γυναικεία χαρακτηριστικά της κεφαλής. Η απόδοση του γυναικείου φύλου στα Ψσχημα ειδώλια υποδηλώνεται από τον τονισμό των ιδιαίτερων διακριτικών τους, όπως το στήθος. Η κατηγορία αυτή, στην οποία τονίζεται το στήθος και που γι' αυτό το λόγο μπορούν να χαρακτηρισθούν ως γυναικεία, φέρει συνήθως επίπεδο πίλο. Σπανιότερα με πυραμιδοειδή πίλο ειδώλια του ίδιου τύπου και της ίδιας περιόδου τείνουν να θεωρούνται ανδρικά. Στις Ψσχημες και Φσχημες μορφές μερικοί βλέπουν μυκηναϊκές επιδράσεις, ενώ άλλοι βρίσκουν ομοιότητες με χεττιτικά ειδώλια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. (βλ. Valerie Cook, *Cyprus and the Outside World from the Bronze Age to the Iron Age*, Opusc. Athen. XVII, Stockholm, 1988). Μεταγενέστερα γυναικεία Ψσχημα ειδώλια ή με υψωμένα χέρια στην Έγκωμη βρέθηκαν και στο ιερό του θεού του Ταλάντου μαζί με κεραμική της τεχνικής Proto White Painted (βλ. Β. Καραγεώργης, *The Goddess with the Uplifted Arms*, Lund 1977). Στην περιοχή II του Κιτίου παρόμοιου τύπου ειδώλια προήλθαν από τον ναό 4 επίσης με κεραμική της Proto White Painted τεχνικής, που θεωρείται η τεχνική του τέλους

Υποσημείωση: ** Η εγγάρκτη απεικόνιση είναι η πρωιμότερη μορφή γραπτής επικοινωνίας και συναντάται σε τάφους των Φαραώ του Αρχαίου και Μέσου Βασιλείου και προφανώς απευθύνεται όχι στους ζωντανούς για τους οποίους δεν ήταν ορατή, αλλά στους Θεούς και τους νεκρούς. Οι εικονιστικές παραστάσεις που ανακαλύφθηκαν σε τοίχους τάφων των Φαραώ, φανερώνουν το δέος και το σεβασμό και την ανάγκη επικοινωνίας με το νεκρό. Τη σχέση αυτή τονίζει επιπλέον η ίδια η γραπτή σημειολογία και η μονιμότητα που τη διέπει. Το περιεχόμενο των γραπτών κειμένων που έχουν αποκρυπτογραφηθεί αναφέρεται στην εξύμνηση του Θεού Ηλίου των Αιγυπτίων, ύμνος ο οποίος επαναλαμβάνόταν σε εκδηλώσεις λατρείας της επίγειας ζωής. (THE LOGIC OF WRITING AND THE ORGANISATION OF SOCIETY, JACK GOODY, CAMBRIDGE 1988, repr.). Κι αν δεν απευθύνονταν άμεσα στον ίδιο τον νεκρό βασιλιά, που ο λαός θα μπορούσε να ταυτίσει με τον ίδιο τον Θεό, επικοινωνούσαν μέσω αυτού και των γραπτών σημείων με το Θεό.*

Υποσημείωση: * Τα περίφημα σύνθετα Ερυθρού Επιχρίσματος αγγεία της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, ήσαν μάλλον «εργαλεία» θρησκευτικολατρευτικών τελετών και πιθανόν χρησιμοποιούντο και στην ταφική διαδικασία καταλήγοντας ως κτερίσματα στους τάφους.

της Εποχής του Χαλκού. Ο τύπος της θεάς με τα υψωμένα χέρια (πιν. VIIIβ) παρουσιάζεται πιο διαδεδομένος σε διάφορα μέρη της Κύπρου κατά τον 11ο αιώνα π.Χ. (Έγκωμη, Σαλαμίνα, Αγ. Ειρήνη, Παλαιάπαφος, Κούριο, Λάπηθος και αλλού) και γενικά ταυτίζεται με θεότητες που σχετίζεται με τη γονιμότητα (αυτόθι Scripta Minora Lund, 1977). Στην Κρήτη ο τύπος είναι ευρέως γνωστός κατά την ΥΜΙΙΙ, όταν βρίσκονται στην ακμή τους τα υπαιθρία ιερά.

Εκτός του τύπου αυτού ξεχωριστή σημασία ανάμεσα στα γυναικεία ειδώλια έχει ο τύπος της Κουροτρόφου. Η ερμηνευτική προσέγγιση του γίνεται βάσει της σχηματοποίησής του και της κατασκευής του αντικειμένου *όπως τελικά είναι*. Η πορεία σκέψης του καλλιτέχνη ολοκληρώθηκε μόνο αφού δόθηκε στην ύλη η μορφή την οποία επεδίωκε και προγραμματίζε να της δώσει. Η άμορφη μάζα του πηλού έγινε *είδος*. Πού απευθυνόταν και τι ήθελε να δηλώσει είναι ερωτήματα συναρτημένα από την κινητήρια ιδεολογία/αντίληψη και την κοινωνική παραγωγή, ως ορατή εφαρμογή των κοινωνικών αντιλήψεων που επικρατούν.

Ο δημιουργός της Κουροτρόφου δεν αρκέστηκε στη μεταποίηση του υλικού του σε ένα κατανοητό από τους άλλους αντικείμενο. Η σχηματοποίηση, το μη πραγματικό, η ελαφριά πτηνομορφία του με την προεξέχουσα μύτη, τα τονισμένα ολοστρόγγυλα μάτια απομακρύνουν το ειδώλιο από το φυσιοκρατικό που ανθρωποποιείται κυρίως από τον τρόπο κατασκευής του κορμού. Οι μαστοί υπογραμμίζονται από την κίνηση του χεριού που φέρεται από κάτω, και ο υπερβολικός τονισμός της γεννητικής χώρας, η τριγωνική απόδοση του αιδοίου με εγχαράξεις προχωρούν και *καθορίζουν* το φύλο της ανθρώπινης μορφής. Ο προσδιορισμός της γυναικείας ιδιότητας και διαφοράς που εξηγεί κατά κάποιο τρόπο τη λειτουργία της αναπαραγωγής του είδους δεν ήταν ικανοποιητικά για τον καλλιτέχνη. Η ολοκλήρωση του έργου επετεύχθη με την απεικόνιση της λειτουργίας αυτής και με την αισθητή/ορατή επίδειξη του αποτελέσματος της: Το παιδί στα χέρια της κουροτρόφου ως καρποφορία της μυστικιστικής διαδικασίας προκαλεί σεβασμό μαζί και θαυμασμό/απορία που οδηγεί στη προσφορά λατρευτικών τελετών και αφιερωμάτων προς την ιδέα-θεότητα της γονιμότητας και αναπαραγωγής.

ΤΑ ΤΑΥΡΟΣΧΗΜΑ ΖΩΟΜΟΡΦΑ ΕΙΔΩΛΙΑ:

Παρά την πιθανή αλλοίωση του πραγματικού αριθμού των ειδωλίων και την αποσπασματική κατάσταση στην οποία βρέθηκαν πολλά από τα ζωομορφα ειδώλια, σχεδόν ανεπιφύλακτα μπορούμε να υποθέσουμε ότι η απεικόνιση του *ταύρου* καταλάμβανε την πρώτη θέση, ενώ το άλογο ακολουθεί. Πιο αραιά απεικονίζεται η αίγα ή ο σκύλος. Τα πτηνόμορφα ως ιδέα υπήρχαν, αλλά σε μεγαλύτερο αριθμό και κυρίως ως ρυτά παράγονταν σε μεταγενέστερες φάσεις.

Στις καθημερινές ασχολίες των κατοίκων ο ταύρος είχε πολύπλευρα σημαντική θέση. Χρησίμευε τόσο στον εμπλουτισμό της διατροφής των ανθρώπων, όσο και στην καλλιέργεια της γης, όπως αποδεικνύει το πλήνιο σύμπλεγμα με αναπαρασταση οργώματος από τους Βουνούς που χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Ωστόσο τα δεδομένα δείχνουν πως την πρώτη θέση στην εκτροφή των ζώων κατείχαν μάλλον τα αιγοπροβατοειδή. Από έρευνες των οστών από τις ανασκαφές του Κιτίου τουλάχιστον, φαίνεται πως τα αιγοπροβατοειδή καταλάμβαναν τη μεγαλύτερη αναλογία. Τα βοοειδή ακολουθούν, αλλά η παρουσία οστών αλόγων είναι μηδαμινή. (βλ. G. Nobis, Tierreste aus dem Prähölnischen Kition, App. IX).

Επομένως, ήταν η αξία του ως γεωργικού εργαλείου που τον καθιστούσε στην ουσία σημαντικότερο από οποιοδήποτε άλλο κατοικίδιο ζώο. Η διαδικασία της καλλιέργειας της γης, η προσπάθεια να ευδοκιμήσει, η σχέση του εδάφους με το νερό της βροχής, τους σπόρους, το αυλάκωμα με το υνί και γενικά όλος ο κύκλος της αναπαραγωγής που ερχόταν σαν κατακλείδα να διεκπεραιώσει η μυική δύναμη του ταύρου, λειτουργούσε με πρωτόγονο και γνήσια μεταφυσικό τρόπο στο χώρο των κοινωνικών αντιλήψεων. Το ρωμαλέο σώμα του ταύρου, φέρει την ανακούφιση για τη μεταβίβαση ενός δύσκολου και σημαντικού για την επιβίωση των ανθρώπων της εποχής

εκείνης έργου, λιγοστεύει το μόχθο, μα προκαλεί ταυτόχρονα και το θαυμασμό τους.

Το άλογο, εξίσου σημαντικό, κυρίως ως μέσο διακίνησης, σαν μεταφορικό όχημα αφού έσυρε το αμάξι, αλλά και ως όπλο, αφού έσυρε το άρμα, ήταν σπανιότερο και πολυτιμότερο από αυτής της πλευράς, γι' αυτό δεν ήταν πλατειά διαδεδομένη η χρήση του. Την εποχή αυτή η απεικόνισή του είναι περιορισμένη. Εύλογα ο ταύρος απαντάται συχνότερα, είτε με πλαστική απόδοση πηλού ή ορείχαλκου ως ειδώλιο ή ρυτό, είτε γραπτώς, όπως στα αγγεία εικονογραφικού ρυθμού, είτε με άλλους τρόπους. Ήταν ένα ζώο στρατευμένο στην οικονομική και καθημερινή ζωή των κατοίκων των πόλεων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, αντίθετα με το άλογο που ήταν μέσο των προνομιούχων και στην Κύπρο είχε εισαχθεί μάλλον κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Αυτό που μπορούσε να ωθήσει στη συστηματική απεικόνιση και υιοθέτηση της μορφής του ταύρου σε ιερές και θρησκευτικολατρευτικές τελετές ήταν η ίδια η παρουσία του, το σχήμα του και το έργο του που τους ενέπνεε. Υπήρξε ο κατάλληλος συμπαραστάτης τους στη βαρειά και επίπονη όσο και ζωτική γεωργική παραγωγή. Εξέτρεφαν βοοειδή, καλλιεργούσαν τη γη με τον ταύρο, θυσίαζαν στο τέλος τον ίδιο, ως προσφορά σ' αυτό που εκπροσωπούσε: Το αρρενωπό παρουσιαστικό του και τη διαπροσωπική επαφή του με τη μητέρα-γη, την οποία κατά κάποιο τρόπο γονιμοποιούσε, αφού καθιστούσε καρποφόρα με το όργωμα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: Κυρίαρχοι τύποι, επιδράσεις και κοινωνική σημασία

Η διαπίστωση κοινών χαρακτηριστικών με παράλληλα προϊόντα από τις γειτονικές χώρες έχει ιδιαίτερη σημασία. Υποδεικνύει την ύπαρξη σχέσεων αναφοράς και αλληλεπίδρασης. Ωστόσο αυτό δεν είναι ο κανόνας για την ερμηνεία της παραγωγής τους που πρέπει να αναζητηθεί πίσω από τις τοπικές κοινωνικές διεργασίες και εξελίξεις. Οι σχέσεις των μελών της κοινωνίας με τα πράγματα-προϊόντα, το ιδεολογικό υπόβαθρο, οι κοινωνικές αντιλήψεις, είναι οι κύριοι συντελεστές της κοινωνικής δράσης και εξέλιξης. Τα προϊόντα που μελετώνται εδώ εκφράζουν μάλλον τις υπαρξιακές ανησυχίες και θρησκευτικές πεποιθήσεις των κοινωνιών. Γι' αυτό δεν μπορούν να είναι απλή αντιγραφή, μηχανική αναπαραγωγή ή επίδραση, στην περίπτωση που διαπιστώνεται κάτι τέτοιο, μυκηναϊκών ή ξένων προτύπων. Δείχνουν νάναι τοπικά δημιουργήματα στη βάση μιας παραδοσιακής ιδεολογίας, που από μια φάση κι έπειτα εξελίσσεται μέσα από επιδράσεις. Τόσο στα ανθρωπόμορφα όσο και στα ζωόμορφα ειδώλια διακρίνονται δύο βασικά τύποι, ο τοπικός κυπριακός (δύο τεχνοτροπιών) και ο μυκηναϊκός. Τα κοινά σημεία του δεύτερου με τα μυκηναϊκά ειδώλια της ηπειρωτικής Ελλάδας δεν μπορούν να αγνοηθούν. Η παρουσία τους δηλώνει κάποιου είδους σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών. Είναι άλλωστε τύπος που την ίδια περίπου εποχή είχε διαδοθεί στον ελλαδικό και αιγαιακό χώρο και στην Εγγύς Ανατολή.

Η δημιουργία συμβόλων, όπως είναι τα ειδώλια, διαφέρει από τις περιπτώσεις άλλων προϊόντων ωφελιμιστικού χαρακτήρα, όπου είναι δυνατόν να αναπαραχθεί κάτι μηχανικά ή να υιοθετηθεί μια πρακτική μέθοδος και διαδικασία, χωρίς να χρειάζονται κοινωνικές διεργασίες προσαρμογής. Ο ταύρος και η γυναίκα ως μέσον αναπαραγωγής και σύμβολο γονιμότητας υπήρξαν από τις πολύ πρώιμες φάσεις φορείς κοινωνικοθρησκευτικών αντιλήψεων. (βλ. E. Peltenburg, *Antiquity* 62, 1988, *A Cypriote Model for Prehistoric Ritual*, όπου αναφέρεται στα εξαιρετικής σπουδαιότητας για την κοινωνιολογική έρευνα στην κυπριακή προϊστορία, γυναικεία ειδώλια σε στάση τοκετού που χρονολογούνται στη Μέση Χαλκολιθική). Είναι μορφές μακρόχρονης παράδοσης, που σταδιακά αλλά σταθερά κατέλαβαν μια αξιοπρόσεκτη θέση στο χώρο των θρησκευτικών συμβόλων και λατρευτικών προϊόντων των κοινωνιών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, πράγμα που σημαίνει ότι δημιουργήθηκαν τοπικά οι παραγωγικές δυνάμεις που δραστηριοποιήθηκαν προς την κατεύθυνση αυτή αντανακλώντας εσωτερικές κοινωνικές ανάγκες.

Οι μεταφυσικές ανησυχίες είναι πάντοτε παρούσες και συνειδητά ή ασυνειδήτα δρώντας ως κληρονομημένη σκέψη επηρέαζαν-και επηρεάζουν-βαθεία την ανθρώπινη ύπαρξη. Αποδεικνύεται πως ο πυρήνας της λογικής αυτής κυριαρχεί στην ίδια τη θέσμιση της κοινωνικής

ζωής και κινητοποιεί την παραγωγή των προϊόντων. Η τελική όμως μορφή τους επηρεάζεται και καθορίζεται από εθνοκοινωνικές μεταβολές και τις κυρίαρχες πολιτισμικές δυνάμεις. Επομένως, οι λόγοι παραγωγής τους πρέπει να αναζητηθούν μέσα στις ανακατατάξεις και εξελίξεις την εποχή της κρίσιμης καμπής.

Πίτσα-Χαραλαμπία Κέντη
Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων
Λευκωσία

SUMMARY

A Social Approach to the Reasons behind Production of Female Figurines and Terracotta Bulls; Three-dimensional Art as a "Peri-graphic" form of Language.

Ideas are transmitted not only incision on writing, but sometimes through other modes of expression as well. For early societies, the meaning behind plastic formation represents a kind of "peri-graphic" written language, in a period when systems of writing were not widely known.

The study highlights the reasons behind production of the main types of female figurines and terracotta bulls in the Cypriot Late Bronze Age, based upon material from Kition (V. Karageorghis - M. Demas' publications) and Enkomi (Dikaios' excavations only).

Female sexual features of the figurines are stressed by artists, and reasons are proposed for the choice of the bull as the mainly depicted animal. The relationship between these two figurine types, stemming from socio-religious conceptions and developments, is discussed.

A comparison between the presense of these two figurine types in tomb and occupational contexts appears necessary for a discussion of the figurines' specific uses during mortuary ceremonies, uses which illustrate a special correlation between societies' metaphysical ideas and the dead.

The moment of appearance and the gradual dispersion of the two main types of terracotta idols, the traditional Cypriot and the Mycenaean (Dikaios terminology), are paralleled by the appearance and development of similar types in mainland Greece, Crete, Rhodes, Anatolia, and the Near East. Further supporting the situation in Cyprus are the parallel development of Mycenaean pottery corresponding religious conceptions in the same above-mentioned geographical areas, and, finally, interrelated socio-ideological factors of production.

The foundation of shared religious concepts appears very old, and concerns the mystery of life and the cycle of reproduction. The representation of ideas in the prevailing forms of the female figurine and terracotta bull types is related to cultural expansion and constant social interaction.

Υποσημείωση: Ευχαριστώ θερμά τον δρα Stuart Swiny για τη βοήθειά του στην απόδοση της περίληψης του άρθρου στην αγγλική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

- B. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ - M. DEMAS, Excavations at Kition, The Prephoenician Levels, Part I, II, Λευκωσία, 1985.
- B. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ, Scripta Minora, The Goddess with the Uplifted Arms, Lund, 1977.
- E. FRENCH, The development of the Mycenaean Terracotta Figurines, B.S.A. 66, 1971.
- E. PELTENBURG, Antiquity 62, 1988, A. Cypriote Model for Prehistoric Ritual.
- G. NOBIS, Exc. at Kition, App. IX, Tierreste aus dem Prähönizischen Kition.
- E. GJERSTAD, Studies on Prehistoric Cyprus, 1926.
— Enkomi the Nekropolis, SCE, I, Stockholm.
- J. GOODY, The Logic of Writing and the Organisation of Society, Cambridge, 1988, repr.
- J. C. COURTOIS, Les objets des niveaux stratifiés d'Enkomi, ALASIA III, Paris, 1984.
— "La sanctuaire du dieu au lingot d'Enkomi - Alasia et les lieux de culte contemporains en Mediterranee orientale", CRAI, 1973.
- J. M. O'SHEA, Mortuary Variability, An Archaeological Investigation, Florida, 1984.
- K. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Η Τοπογραφία του Κιτίου, Λευκωσία, 1976.
- M. FORTIN, Military Architecture in Cyprus during the 2nd mill...
- M. NILSSON, Minoan and Mycenaean Religion, Lund, 1950.
- P. DIKAIOS, Enkomi, Excavations 1948-1958, Mainz am Rhein, 1969, 1970.
- PR. KESWANI, The Mortuary Ritual and Social Hierarchy in Bronze Age Cyprus, University of Michigan, 1989.
- R.S. MERRILLEES, The Cypriote bronze Age Pottery found in Egypt, SIMA 1968.
- V. COOK, Cyprus and the Outside World from the Bronze Age to the Iron Age, Opusc. Athen. XVII, Stockholm, 1978.
- SCE, I, STOCKHOLM, 1934.
BCH 84, 1960.
- AJA 93, 1979, Review of J. des Garniers and V. Karageorghis, Vases et Figurines de l'age du bronze a Chypre.